
*А.Ю.Стрелкова,
кандидат філософських наук,
докторантка Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди НАН України*

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БУДДІЙСЬКОГО ПОНЯТТЯ ПОРОЖНЕЧІ У «ГРІДАЯ-СУТРИ»

Одним із найбільш шанованих та популярних текстів буддизму магаяни є «Грідая-сутра», що у перекладі з санскриту означає «Сутра серця» (кит. – Сінь цзін, яп. – Сінгьо) [1]. Видатний західний буддолог Е.Конзе схарактеризував «Сутру серця» як «один із найвеличніших духовних документів людства» [2, 11]. Це одна з найкоротших магаянських сутр, але вважають, що жоден інший текст не передає так стисло, влучно та виразно сутність, «серце» вчення Великої Колісниці. Цю сутру вшановують майже всі школи магаяни, але в спеціальних дослідженнях, присвячених цій сутрі, звучить лише одна її інтерпретація – мадг'яміківська. Чи означає це, що сприйняття цієї сутри є однаковим у всіх цих школах? Або, інакше, чи є мадг'яміківське тлумачення «Сутри Серця» єдино можливим?

На сьогоднішній день нам відомо вісім наукових перекладів «Сутри серця» російською мовою таких дослідників, як: А.А.Терент'єв [3], С.Ю.Лепехов [4], В.П.Андросов [5, 81–88], Є.О.Торчинов [6, 231–234], В.П. Мазурик [7, 266–272], І.С.Урбанаєва [8], а також переклад із тибетської С.Хоса, здійснений ним у рамках перекладу з англійської книги Далай-лами XIV, спеціально присвяченої цій сутрі [9, 52–53] [10]. Слід також окремо відзначити праці Н.М.Трубникової, яка досліджує вчення засновника японської буддійської школи *сінгон* Кукая (774–835), зокрема тлумачення ним «Сутри Серця» [11, 134–140; 12, 277–311]. Вона переклала трактат-коментар Кукая «Таємний ключ до сутри-серця праджня[-параміти]», який містить у собі текст «Сутри серця» [12, 291–311]; крім цього, подає свій переклад сутри і окремо, хоча й знову-таки в контексті творчості Кукая [11, 139 або 12, 306].

Вважають, що «Сутру серця» створено у IV–V ст., однак до сьогодні дослідникам не вдалося виявити жодного оригіналу на санскриті, який був би старшим за свої китайські переклади, що дає

підстави ставити під сумнів його існування взагалі. Можливо, цей текст був створений китайською мовою («переклад» Сюань-цзана) і лише згодом записаний на санскриті. Втім, у буддійській традиції він функціонує як індійський, а його китайські варіанти, яких налічують вісім, вважаються перекладами (головні з них належать Сюань-цзана-ну [13] та Кумарадживі [14]). «Грідая-сутра» дійшла до нас також у перекладі тибетською мовою сутри (тибетський та санскритський тексти див. [3]).

«Сутра серця» належить до найраніших магаянських текстів, а саме сутр класу праджняпараміти, тобто досконалої або замежевої мудрості-інтуїції – протилежності раціонального, дискурсивного пізнання. Основним доктринальним вченням цих сутр є *шунья-вада* – «вчення про порожнечу». Вчення про порожнечу від самого початку було основою вчення Будди, адже він почав проповідувати якраз з того, що причиною наших страждань у цьому світі вважав прив'язаність до нашого «Я», якого «в природі» не існує: це лише слово, яке позначає певний набір психофізичних елементів (дгарм), поза яким не існує нічого окремого, що можна було б назвати «Я». Тож насправді «Я» є *порожнім* (від реальності), ілюзорним. Саме прив'язаність до ілюзії і перетворює нас на страждених істот, а наше життя – на нескінченні тортури у круговерті сансари.

Однак «учення про порожнечу» у вузькому розумінні слова пов'язують з першою школою магаяни – мадг'ямакою. Поява цього вчення означала справжню революцію в буддизмі, адже тепер нереальними, ілюзорними, «порожніми» було проголошено не лише «Я», а й взагалі всі слова та поняття (будь-які дискурсивні структури), у тому числі й дгарми, які утворюють струмінь нашої свідомості і які ранній буддизм визнавав за реальні. «Усі дгарми є порожніми» – ось головне гасло мадг'ямаки.

У цій статті нас цікавитиме основний смисловий блок сутри, в якому пояснюється природа порожнечі: «Коли бодгісаттва Авалокітешвара занурився у практику глибокої праджняпараміти, він ясно побачив, що всі п'ять скандг порожні (*гоун-кайку*), й звільнився від будь-якого страждання: «Шаріпутро [15]! Форма (*сікі*) не відрізняється від порожнечі (*ку*), порожнеча не відрізняється від форми. Форма – це і є порожнеча, а порожнеча – це і є форма. Відчуття, уявлення, вольові (кармічні) рушії, свідомість – так само. Шаріпутро! Те, що всі дгарми є порожніми формами (*сьохо-кусю*),

означає, що вони не народжуються й не гинуть, не забруднюються й не очищуються, не збільшуються й не зменшуються» [13] [16].

Як слід розуміти цей стислий філософський пасаж? Звернімося, насамперед, до праць науковців, які перекладали цей текст (з мови оригіналу) російською мовою. Перший відомий нам переклад (з тибетської мови) «Сутри серця» належить С.Ю.Лепехову. У статті, що передує його перекладу «Сутри серця» і ще двох праджняпарамітських сутр, пояснюючи смисл, що його вкладали у поняття «порожнечі» буддисти, він пише: «Так само, як і душа, дгарми позбавлені того, що зветься «самостійною сутністю». Вони виникають, проявляються й щезають. Вони підкоряються дії закону причин та наслідків, тобто зумовлені. Їх можна розглядати як певну зручну абстракцію, яка годиться для змалювання психічних процесів. У дійсності ж, згідно з буддійською логікою, вони ілюзорні, про них неможливо напевно сказати, що вони є, але не можна також стверджувати, що їх немає» [4, 95]. Тож дослідник пояснює порожнечу лише як нерелевантність дискурсивних структур у вирішенні питання про істинну реальність.

Майже одночасно з перекладом С.Ю.Лепехова свій переклад опублікував А.А.Герентьев. Переклад зроблений ним з санскриту із залученням тибетського тексту (там само в транслітерації латинкою він публікує санскритський і тибетський оригінали). У коментарі до свого перекладу він зауважує: «Вчення про порожнечу покликане зруйнувати усі знаки, показавши їхню умовність, а також умовний, тимчасовий характер понять, що стоять за ними, адже у стані просвітлення реальність має сприйматися безпосередньо і цілком, без рамок понятійного мислення» [3, 8]. Далі він коротко згадує про 18 або 20 різновидів порожнечі й, нарешті, доходить висновку: «Отже, теорію порожнечі можна тут розуміти як природний і закономірний розвиток давнішої буддійської доктрини «несубстанціональності» – Анатма-вади» [3, 8].

В.П.Андросов у передмові до свого перекладу «Грідая-сутри» перелічує такі значення «порожнечі»: «*Шуньята* – наріжна філософська категорія магаянського буддизму, яка є: 1) символом невимовної абсолютної єдності реальності; 2) поняттям, що передає значення усезагальної відносності, зумовленості ... 3) об'єктом вищих практик медитації» [5, 83], і зазначає, що в магаяні порожнечість є не негативним поняттям, а, навпаки, можливістю звільнити

розум від дискурсивних нашарувань і дістати безпосередній доступ до вищого виміру реальності.

Проблему порожнечі в контексті праджняпарамітських сутр, зокрема «Сутри серця», зачіпає Далай-лама XIV, котрий, будучи главою школи гелуг, яка продовжує в Тибеті філософську традицію мадг'ямаки, до поняття порожнечі також підходить з позицій цієї школи: «Якщо зрозуміти порожнечу так, як її розуміють послідовники школи Прасангіка-мадг'ямака, а саме, що всі явища абсолютно й повністю позбавлені самотуття, не залишаться зовсім ніякого підґрунтя для чіпляння за уявлення про самість. З цього практичного погляду, розуміння порожнечі в школі Прасангіка-мадг'ямака являє собою найвище й найвитонченіше розуміння вчення Будди про відсутність «я»» [9, 92]. І ще: «Порожнеча не є центральною реальністю, котра лежить у серці всесвіту і породжує усе розмаїття явищ. ... Порожнеча існує лише як якість певних явищ, а не окремо та незалежно від них» [9, 97]. У Далай-лами порожнеча – це порожнеча даної конкретної речі, якщо ця річ зникає, то і її порожнеча зникає разом з нею: «порожнечу можна зрозуміти як абсолютну реальність лише стосовно окремих явищ ... з припиненням існування окремого явища порожнеча цього явища також перестав існувати» [9, 97]. Тобто, з цієї точки зору, порожнеча існує лише як якість речі, спосіб її існування, і не існує порожнечі *взагалі*, й тим більше порожнечі як Абсолюту.

Розглянуті автори працювали з санскритським або тибетським текстом оригіналу. Тепер звернімося до тих, хто перекладав сутру за китайськими першоджерелами. В.П.Мазурик переклав один із розділів книги сучасного буддиста японської школи *сінгон* Ікегуті Екана «Сподвижник вогню» разом з невеличким додатком до нього – «Сутрою серця». Окрім цього, перекладач супроводив текст оригіналу власним коментарем, аналізуючи зміст сутри переважно крізь призму розуміння її Кукаєм, засновником школи *сінгон*. Але водночас, попри те, що від перших магаянських шкіл до японського тантризму веде довгий шлях еволюції буддизму, він теж згадує лише мадг'яміківське розуміння порожнечі.

Н.М.Трубникова у своїй монографії подає переклади низки творів Кукая, зокрема переклад його трактату «Тасмний ключ до сутри-серця праджня[-параміти]». Вона вводить «Сутру серця» у більш широкий контекст, але також пояснює її основний смисл в ключі

шунья-вади, не ставлячи питання про можливість принципово інакшого тлумачення поняття порожнечі у цьому тексті [11, 135; 12, 280].

У Є.О.Торчинова, який присвятив багато років вивченню китайського буддизму, ми знаходимо дещо відмінну інтерпретацію. У передмові до свого перекладу «Грідая-сутри» він пише: «Сутра ... називає цю реальність шуньятою (порожнечео) – невисловлюваною і невимовлюваною у категоріях та поняттях (котрі є ментальними конструктами) реальністю» [6, 231]. Жоден із наведених авторів не тлумачив порожнечу як *реальність*. Адже для класичного мадг'яміка порожнеча є *істиною*, але не реальністю (субстанцією). На жаль, дослідник не розвиває цю думку більш розгорнуто, тож важко сказати наскільки він сам усвідомлював цей момент.

Як бачимо, всі дослідники, які перекладали «Сутру серця» російською мовою, тлумачили її приблизно в одному й тому самому ключі. Усі вони так чи інакше зазначають, з одного боку, що порожнеча – це відносність, зумовленість, а отже ілюзорність, нереальність речей та понять, і, з іншого боку, що осягнення вчення про «порожнечу» відкриває бачення істинного стану речей, невимовлюваного у жодних поняттях. Але чи є це тлумачення єдино можливим? Або принаймні, які підстави для цього ми можемо виявити у текстах першоджерел?

Наприклад, те саме, що у «Сутрі серця», хача й дещо іншими словами, сказано у «Дгармасангіті-сутрі»: «Якщо Татхагата облишить порожнечу, то він не побачить [більше] ані живих створінь, ані дгарм (речей та явищ): порожнеча – це і є дгарми, дгарми – це і є дгармове тіло [Будди], дгармове тіло [Будди] – це і є Татхагата» [17].

«Дгармасангіті-сутра» (кит. Фацзі цзін, яп. Ходзю-кьо) – це одна з ранніх магаянських сутр, що їх згадує ще Нагарджуна у своєму збірнику цитат «Сутра-самуччая». У цій сутрі змальовується субстанція, яка утворює тіло Татхагати: «Його субстанцією є істина, оскільки воно є чистим і незабрудненим. Його субстанцією є дгарма-дгату, оскільки в ньому немає розрізень. Його субстанцією є істинна реальність, оскільки воно є всюди. Його субстанцією є порожнеча, беззнаковість та не-бажання, оскільки воно перебуває в істинному спокої. Міражі, дим, луна, місяць у воді, замок гандгарвів, вогняне колесо є його субстанцією, оскільки воно існує як трансформація зумовленого. Не-народження і не-загибель є його субстанцією, оскільки воно не річ...» [17].

Перед нами постає субстанція Татхагати, наділена суперечливими

атрибутами, серед яких, зокрема, порожність (*ку*), безформність (*мусо*) та відсутність бажань (*муган*) – так звані «три самадгі» (звільнення від «Я», від форм (понять та речей) та незаангажованість свідомості). З іншого ж боку, вона має здатність не народжуватися і не гинути – тому що вона не річ. Тут же читаємо: «Через те, що він не гине і не народжується, Татхагату називають тим, хто досяг нирвани» [17].

Оскільки порожнеча – не річ, то з нею не відбувається те, що відбувається зі звичайними речами: вона не з'являється і не зникає, не зменшується і не збільшується, не брудниться і не очищується, тобто взагалі не зазнає жодних змін. Але ті самі ознаки маємо і в «Сутрі серця»: «Те, що всі дгарми є порожніми формами, означає, що вони не народжуються й не гинуть, не забруднюються й не очищуються, не збільшуються й не зменшуються». Однак у «Сутрі серця» все це стосується «чуттєвих» дгарм або «форми» (санскр. *рупа*, яп. *сікі*). Відтак можна припустити, що у «Сутрі серця» йдеться не про порожність дгарм як ілюзорність, а, навпаки, про те, що їхньою субстанцією є істинна реальність – порожнеча. Вони не підвладні законам народження та смерті, не тому, що їх самих просто немає в реальності, адже з тим, чого немає, не може нічого відбуватися, а, навпаки, тому, що вони самі є одним із двох атрибутів субстанції Татхагати – порожнечі (*ку*) та форми (*сікі*). Форма є невіддільною від порожнечі, а порожнеча від форми. Порожнеча є вічною та нескінченною, натомість форми є минуцими та обмеженими. Форми безперервно змінюються, а порожнеча не знає змін. Вічного та нескінченного ніколи не торкнеться час, воно ніколи не зазнає змін – і так буде завжди. Минуще та обмежене ніколи не перестане змінюватися – і так теж буде завжди. Але саме те, що може «бути завжди», і є справжньою реальністю, істинним буттям.

Відтак, зрозумілою буде точка зору Д.Т.Судзукі, який, коментуючи «Сутру серця», стверджує, що смисл поняття порожнечі найкраще передає слово «Абсолют»: «Порожнеча не означає відносності, феноменальності або «ніщо», вона означає, радше, «Абсолют», щось, що має трансцендентну природу ... Коли сутра виголошує, що всі п'ять скадг є порожніми або що у порожнечі немає ані творення, ані руйнування, ані забруднення, ані чистоти, то це означає лише, що жодні обмежені атрибути незастосовні до Абсолюту» [18, 210].

Форма – це водночас і порожнеча. В основі речей лежить «неречева» субстанція. Тому можна сказати, що речей «насправді» немає.

Речі – це лише різні вирази одного обличчя. А обличчя завжди лишається обличчям – ми впізнаємо його, незважаючи на те, що саме обличчя не має якоїсь певної ознаки (*мусо*): воно то усміхнене, то сумне, то розгніване, то спокійне. Насправді ж існує те, що не має цієї певної ознаки. Але так само, як неможливо уявити обличчя без виразу, неможливо уявити істинну реальність (порожнечу) без речей.

Один із коментаторів «Сутри серця» пояснює це так: «*Форма* – це примарні форми чотирьох великих елементів. *Порожнеча* – це істинна порожнеча мудрості-праджні. Позаяк живі створіння помиляються щодо істинної порожнечі, вони сприймають примарні форми. Це подібно до того, як вода стає льодом. Бодгісаттва завдяки практиці мудрості-праджня прозрів і побачив, що примарні форми – це і є істинна порожнеча. Коли ж лід розтане, то знов стане водою. Так і з формою та порожнечою: їх субстанції не відрізняються. Тому сказано, що *форма не відрізняється від порожнечі, порожнеча не відрізняється від форми* – подібно до того, як лід не відрізняється від води і вода не відрізняється від льоду. Однак через побоювання, що недолугі живі створіння цього не збагнуть й все одно гадатимуть, що форма і порожнеча – це дві [окремі речі], сказано, що *форма – це і є порожнеча, а порожнеча – це і є форма*, подібно до того, як лід – це і є вода, а вода – це і є лід. І з відчуттям, і з уявленням, і з вольовими рушіями, і зі свідомістю – не може не бути так само. Це сутність усієї сутри і серцевина мудрості-праджні» [19].

Тож, згідно з цим коментарем, форма та порожнеча співвідносяться, як вода та лід. Вода набуває іншої форми, але не перестає бути водою. Лід – це та сама вода, хоча й у зміненому вигляді. Тобто йдеться про одну й ту саму річ, одну й ту саму реальність, або субстанцію (*май*). Розмаїття форм, чуттєвих та нечуттєвих, не є розмаїттям субстанцій. В значенні субстанції форми не можуть існувати взагалі, оскільки субстанцію не може бути знищено, натомість форми безперервно народжуються та гинуть.

Отже, можливі дві інтерпретації поняття порожнечі в «Сутрі серця». Перша і первинна належить школі мадґ'ямака. Друга стає можливою в ході подальшого розвитку буддизму з появою таких його шкіл, як йогачара (в Китаї – школа *фасянь*) та нових шкіл китайської буддистської традиції (*хуаянь*, *чань* тощо). Для перших порожнеча була лише гносеологічним принципом деконструкції понять і якістю речей. Для других порожнеча вже має онтологічний

статус істинного, трансцендентного буття.

Тож величність «Грідая-сутри» полягає також в її неоднозначності. У ній представлено одразу дві можливості тлумачення ідеї порожнечі: порожнечі-відносності, або порожнечі-несубстанціональності, та порожнечі-абсолюту, або порожнечі-субстанції. А прочитання цього тексту залежить від читача. Мадг'яміки прочитували її в одному ключі, йогачаріни та чань-буддисти могли вкладати в неї вже інший смисл. Інші праджня-парамітські сутри не мають такої риси, адже в них контекст довізначає ідею «порожнечі» до ідеї відносності (див., приміром, «Діамантову сутру»). Такою мірою, що Ф.І.Щербатської взагалі пропонував перекладати термін *шуньята* як «відносність».

Характерно, що сам перекладач (Сюань-цзан) версії сутри, з якою ми працювали, був представником китайської йогачари, а не мадг'ямаки. Згодом десятки коментарів до сутри складали представники багатьох шкіл не-мадг'ямаківського спрямування – *фасянь*, *хуаянь*, *чань* тощо. У цьому сенсі можна сказати, що «Сутра серця» насправді випередила свій час: у ній сказано більше, ніж у ній почула перша магаянська школа мадг'ямака. З іншого боку, вона є одним із тих унікальних текстів, ідеї якого живуть і еволюціонують разом з самим буддизмом, допомагаючи об'єднувати буддистів різних напрямків. Відкритим для подальших досліджень залишається питання вивчення цієї розлогої пост-мадг'ямаківської коментаторської традиції.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Повна назва – Праджня-параміта-грідая-сутра (кит. Боже боломідо сінх цзін, яп. Ханья-харамітта-сінгьо) – «Сутра серця [замежевої мудрості]-праджняпараміти».
2. *Conze Edward*. The praññāpāraṇitā literature. – Tokyo : The Reiyukai, 1978. – 138 p.
3. *Терентьев А.А.* «Сутра сердца Праджняпарамиты» и ее место в истории буддийской философии // Буддизм: история и культура. – М., 1989. – С.4–21.
4. *Лепехов С.Ю.* Идеи шуньявады в коротких сутрах Праджня-парамиты // Психологические аспекты буддизма. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск, 1991. – С.90–104.
5. Буддийская классика Древней Индии, Слово Будды и трактаты Нагар-

- джуны / Пер. с пали, санскр. и тиб. с коммент. В.П.Андросова. – М., 2008. – 512 с.
6. *Торчинов Е.А.* Введение в буддологию. Курс лекций. – СПб., 2000. – 304 с.
 7. *Икэгути Экан.* Подвижник огня. – М., 1996.
 8. Сутра Сердца Победоносной Матери, Ушедшей-За-Пределы Совершенства Мудрости [bcom ldan 'das ma shes rab ku'i pha rol tu puin pa'i spyiing bo]: текст и комментарий на основе устных наставлений Геше Джампа Тинлэя / Пер. с тиб. и сост. комментариев И.С.Урбанаева ; отв. ред. С.Ю.Лепехов. – Улан-Удэ : РИО Буддийской Общины «Зеленая тара». – 2006. – 184 с. На жаль, ця праця лішилася нам недоступною.
 9. *Далай-лама XIV Тензин Гьяцо.* Сутра сердца: учения о праджняпарамите. – Э. : Океан мудрости, 2008. – 144 с.
 10. С. Хос власного коментаря не пропонує.
 11. *Трубникова Н.Н.* История религий Японии IX–XII вв. – М., 2009. – 560 с.
 12. *Трубникова Н.Н.* «Различение учений» в японском буддизме IX в. Кукай о различиях между тайным и явными учениями. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 368 с.
 13. Праджня-параміта-хрідая-сутра (кит. Боже боломідо сінь цзін, яп. Ханнья-харамітта-сінгьо) / Пер. Сюань-цзан // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т.8. – №251. – С.848 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>
 14. Праджня-параміта-хрідая-сутра (кит. Мохе боже боломі да мінчжоу цзін, яп. Макахання-хараміцу-даймьосю-кьо) / Пер. Кумараджива // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т.8. – №250. – С.847 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>
 15. Шаріпуптра – наймудріший серед учнів Будди, заради решти живих створинь він задає запитання, тому бодгісаттва звертається на ім'я саме до нього.
 16. Переклад авторки з мови оригіналу.
 17. Дгармасангіті-сутра (кит. Фошо фацзі цзін, яп. Буссецу-хосю-кьо) / Пер. Бодгіручі // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т.17. – №761. – С.609–650 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>
 18. *Судзуки Д.Т.* Очерки о дзэн-буддизме. Часть третья. – СПб., 2005. – 432 с.
 19. Цзун-ле. Боже боломідо сінь цзін чжу цзе (яп. Ханнья-харамітта-сінгьоттоге) // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т.33. – №1714. – С.569–571 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>

Стрелкова А.Ю. Інтерпретація буддійського поняття порожнечі у «Грідая-сутрі».

У статті досліджується можливість різних інтерпретацій буддійського поняття «порожнеча» у «Грідая-сутрі» («Сутрі серця праджняпараміти»).

Показано, що переважна більшість дослідників, перекладачів та коментаторів цієї сутри витлумачує поняття порожнечі у суто мадг'яміківському ключі. Натомість у роботі доведено, що можлива також цілком інша інтерпретація поняття порожнечі у цьому тексті: розуміння «порожнечі» не як відносності, а як субстанції.

Ключові слова: буддизм, праджняпараміта, «Грідая-сутра», порожнеча, шуньята.

Стрелкова А.Ю. Интерпретация буддийского понятия пустоты в «Хридая-сутре».

В статье исследуется возможность различных интерпретаций буддийского понятия «пустота» в «Хридая-сутре» («Сутре сердца праджняпарамиты»). Показано, что подавляющее большинство исследователей, переводчиков и комментаторов этой сутры истолковывает понятие «пустоты» в чисто мадхьямикском ключе. В работе доказано, что возможно также совершенно иное толкование понятия пустоты в этом тексте: понимание «пустоты» не как относительности, а как субстанции.

Ключевые слова: буддизм, праджняпарамита, «Хридая-сутра», пустота, шуньята.

Strelkova A.Yu. Interpretation of the Buddhist notion of «emptiness» in the «Hrdaya-sutra».

This article examines the possibility of different interpretations of the Buddhist notion of «emptiness» in the «Hrdaya-sutra» (Heart Sutra). It is demonstrated that most of the researchers, translators and commentators of this sutra interpret it exclusively in Madhyamikan way. In this essay it is proven that in this sutra a completely different interpretation of this notion is possible: the understanding of «emptiness» not as relativity but as substance.

Key words: Buddhism, prajnaparamita, Hrdaya-sutra, emptiness, sunyata.